

І.П.Куций *

КАТЕГОРІЯ «ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ» ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Розглядаються сучасні наукові інтерпретації категорії «цивілізаційна ідентичність» як одного з виявів колективної ідентичності. Проаналізовано специфіку побутування цього поняття у зарубіжній та українській науці. Окреслено кореляції цивілізаційної ідентичності з іншими формами колективної ідентичності. З'ясовуються перспективи дослідження цивілізаційної ідентичності в українській історіографії.

Ключові слова: *цивілізаційна ідентичність, колективна ідентичність, цивілізація, спільнота, ідентифікація, українська історіографія.*

Поняття «ідентичність» сьогодні активно артикулюється в більшості соціогуманітарних наук. У найширшому розумінні воно означає усвідомлення індивідом своєї належності, що дозволяє йому визначити власне місце у соціокультурному просторі й вільно орієнтуватися в оточуючому світі¹. Якщо студії над ідентичністю в більшості її проявів відзначаються неабиякою популярністю, динамікою та різнобічністю, то така підкатегорія, як «цивілізаційна ідентичність», ще не пошанована належною увагою. Доволі показовий факт: у вітчизняній соціогуманітарній науці досі немає спеціалізованого дослідження, присвяченого теоретико-методологічному з'ясуванню її сутності. При цьому слід звернути увагу, що на емпіричному рівні тема цивілізаційної належності України популярна ще з 1920-х рр. Від В.Липинського та С.Рудницького українські дослідники з'ясовують цивілізаційно-просторову ідентичність країни в рамках опозиційної дихотомії схід – захід. Згадаймо студії Л.Окіншевича, І.Лисяка-Рудницького, І.Шевченка, Я.Дашкевича, Н.Яковенко, О.Гнатюк, Я.Грицака та ін. В їхніх працях ідеться насамперед про співвідношення «західних» та «східних» рис в українському історичному процесі й культурі. Водночас мають місце ґрунтовні спроби вивчення цивілізаційної ідентичності в історіографічному процесі. Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми

---

*Куций Іван Петрович – кандидат історичних наук, доцент (Тернопіль)
E-mail: kutsyu@ukr.net*

¹ Кондаков И.В., Соколов К.Б., Хренов Н.А. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху: культурологический, социологический и искусствоведческий аспекты. – Москва, 2011. – С.39.

стосовно міжвоєнного періоду вітчизняного історіографічного процесу зробив В.Масненко, котрий простудіював дискусії українських істориків (насамперед Д.Дорошенка) з представниками євразійської течії російської історичної думки², систему цивілізаційних координат В.Липинського³. Відповідні уявлення М.Грушевського досліджували В.Ващенко⁴, В.Тельвак⁵. Дослідження генези цивілізаційних поглядів істориків міжвоєнного періоду та радянського часу здійснила Н.Яковенко⁶. Детальний аналіз цивілізаційних дискурсів сучасних українських істориків запропонував В.Гончаревський⁷. І все ж таки проблема цивілізаційної ідентичності українських істориків залишається малодослідженою. Особливо це стосується «довгого ХІХ ст.», тобто періоду становлення вітчизняної історіографії як самостійної наукової галузі. Уточнимо, що така ситуація виразно контрастує з російською наукою, в якій тема цивілізаційної ідентичності стала доволі популярною, їй присвячено декілька спеціальних наукових студій. Емпіричний аналіз конкретних історіографічних проявів цивілізаційної ідентичності здійснювався в українській історичній науці переважно поза теоретико-методологічним з'ясуванням сутності цієї категорії. Наскільки дозволяє обсяг статті, спробуємо вирішити це завдання, спираючись на методологічні напрацювання зарубіжних фахівців та емпіричний доробок дослідників вітчизняної історіографії.

Уживання термінів «цивілізація» та «цивілізаційна ідентичність» як робочих категорій наукового дослідження можна вважати використанням елементів цивілізаційного підходу. Сам він на сучасному етапі розвитку української історичної науки переживає кризу та спад популярності⁸. Побутує думка про непридатність цього підходу як наукової методології⁹. Проте питання про його перспективи залишається відкритим. З одного боку, як «велика теорія» (метанаратив), що здатна пояснити закони світової історії, він себе повністю вичерпав, у такому ракурсі його варто вивчати лише як етап генези історіософської думки. З іншого боку – окремі елементи цивілізаційних теорій сьогодні продовжують успішно застосовуватися в рамках емпіричних історичних студіювань. До таких елементів можна віднести передовсім категорії «образ цивілізації», «цивілізаційні уявлення» та, власне, «цивілізаційна ідентичність». Так само

---

² Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К.; Черкаси, 2001. – С.194–210.

³ Масненко В.В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського: методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х рр. – К., 2000. – С.73–77; *Його жс.* Україна, Польща, Росія у системі цивілізаційних координат: візія В'ячеслава Липинського // *Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX w.* – Gdańsk, 2013. – S.307–323.

⁴ Ващенко В. «Ментальна географія» зламу ХІХ–ХХ ст.: конструювання М.Грушевським «ідеального простору» Європи, України та Росії // *Ibid.* – S.75–93.

⁵ Тельвак В. Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського // *Ibid.* – S.298–306.

⁶ Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї // *Її жс.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ–ХVІІ ст. – К., 2002. – С.333–365.

⁷ Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії: Сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – 220 с.

⁸ Там само. – С.161.

⁹ Див.: Іонов І.Н. Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия. – Москва, 2007. – С.7–12.

сьогодні мають місце спроби «оживити» цивілізаційні теорії якісно новим змістом, перетворити їх з умоглядних історіософських схем на прикладну методологію для конкретних історичних досліджень.

Більшість науковців одностайні у тому, що «цивілізаційна ідентичність» виступає частиною чи різновидом ширшого поняття – «колективної» або «групової ідентичності». Означення «колективна» більш адекватне, адже група може бути сукупністю людей, об'єднаних випадковими ознаками. У такому випадку вони не матимуть спільної ідентичності. Колективна ж ідентичність базується на принципі засвоєння індивідом істотних елементів колективної культури, визнання їх своїми, ототожнення себе з ними¹⁰. У царині психології З.Фрейд одним із перших запропонував розрізнити групову та індивідуальну ідентичність, мотивуючи це тим, що людина сама по собі керується власним «єго», а у групі – цілим рядом чинників: географічними характеристиками місцевості, історичними перспективами колективу, матеріальними засобами та цілями, колективним сприйняттям часу, життєвим планом¹¹. Психолог Е.Еріксон інтерпретував групову ідентичність як включення особистості в різні спільноти, підкріплене суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності зі своїм соціальним оточенням¹². Н.Хренов характеризує колективну ідентичність як «невизначену й вислизуючу реальність»¹³. Він вважає цивілізаційну ідентичність найбільш універсальною формою колективної ідентичності¹⁴. В.Хачатурян трактує цивілізаційну ідентичність як найширшу, абстрактну та раціоналізовану форму ідентичності. Дослідниця вбачає її суть в усвідомленні належності до локальної цивілізації. Цивілізаційна ідентичність, на її думку, виконує інтегративну й одночасно архаїчну функцію поділу на «ми» і «вони», «чужі»¹⁵. В.Хачатурян звернула увагу і на те, що цивілізаційна ідентичність реалізується переважно в рамках теорії локальних цивілізацій.

І.Іонов вважає цивілізаційну ідентичність самостійною формою історичної самосвідомості¹⁶, саме в основі якої він відшукує розмежування об'єкта та суб'єкта пізнання. Складовими цієї ідентичності виступають ірраціональні, міфологічні та утопічні знання; вагома роль в її формуванні належить уяві й фантазії¹⁷. Цивілізаційна ідентичність – уявлювана сутність, суб'єктивна характеристика індивідів. Вона не виникає та не існує сама по собі, а є результатом взаємодії конкретної людини або групи людей з іншими людьми чи групами. Звідси випливає, що ідентифікація неможлива поза порівняльним контекстом, коли «ми» порівнюється та протиставляється «їм». Причому «вони» виступають часто у формі «чужого», «ворога». Власне творення образу

¹⁰ Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К., 2005. – С.50–51.

¹¹ Див.: Кондаков И.В., Соколов К.Б., Хренов Н.А. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху... – С.37.

¹² Див.: Там же.

¹³ Хренов Н. От редактора: Художественная воля в контексте цивилизационной идентичности // Искусство и цивилизационная идентичность. – Москва, 2007. – С.5.

¹⁴ Там же. – С.17.

¹⁵ Хачатурян В. Истоки и рождение евразийской идеи // Там же. – С.289.

¹⁶ Ионов И. Цивилизационная самоидентификация как форма исторического сознания // Там же. – С.170.

¹⁷ Там же. – С.172, 174.

ворога – це стандартний, універсальний механізм формування колективної ідентичності.

С.Гантінгтон інтерпретує «цивілізаційну ідентичність» як найширший вияв культурної ідентичності, котра формує моделі згуртованості, дезінтеграції та конфлікту¹⁸. У ній люди визначають себе з погляду походження, релігії, мови, історії, цінностей, звичаїв та інститутів¹⁹. Цивілізації, за С.Гантінгтоном, найвищий із декількох рівнів ідентифікації людей; вони – «найбільші “ми”, усередині яких кожен відчуває себе в культурному сенсі як удома і відрізняє себе від усіх інших “їх”»²⁰.

Не залишились осторонь цієї теми й українські фахівці. В.Гончаревський подає цивілізаційну ідентичність як «належність до певної цивілізації»²¹. М.Козловець визначає її категорією, що

«характеризує належність індивіда, соціальних груп і народів до певної цивілізації. Це граничний рівень соціокультурної самоідентифікації індивідів, вище якого може стояти лише ідентифікація міжпланетарного масштабу (“землянин”). В її основі постає відносно усталена велика міжетнічна мегаспільність людей, яка тривалий час проживає в одному регіоні, і яка базується на єдності історичної колективної долі різних народів, пов’язаних між собою схожими культурними цінностями, нормами та ідеалами (західноєвропейська цивілізація, китайська та ін.). Цивілізаційна ідентичність є універсальною константою, практично незмінною характеристикою суспільства загалом»²².

І.Іонов пропонує розрізняти історичні різновиди цивілізаційної самоідентифікації: 1) сучасна, що виникла у Західній Європі на початку модерної епохи, а її модифікації сьогодні існують і в незахідних середовищах; 2) дещо спекулятивні реконструкції інших форм цивілізаційної самоідентифікації стародавнього та середньовічного часу. Якщо перший різновид – реальний, соціологічно фіксований об’єкт, то другий – теоретичний конструкт, котрий дозволяє віднайти в позаєвропейському світі форми свідомості, подібні до сьогоднішніх²³. Іншими словами, І.Іонов акцентує на істотній відмінності модерних та домодерних форм цивілізаційної самоідентифікації. Подібну думку поділяє також І.Кондаков, за словами якого ранні форми цивілізаційної ідентичності (у «доцивілізаційний період») погано піддаються реконструкції²⁴. Автор звертає увагу, що рефлексія над цивілізаційною ідентичністю має місце лише на пізніх етапах її генези, коли вона зазнає серйозної кризи²⁵. При цьому І.Кондаков пропонує розрізняти «зовнішню кризу» (внаслідок вторгнення у

¹⁸ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – *Л.*, 2006. – С.11.

¹⁹ Там само. – С.13.

²⁰ Там само. – С.41.

²¹ Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії... – С.187.

²² Козловець М.А. Ідентичність: поняття, структура і типи // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Вип.57. – Житомир, 2011. – С.8.

²³ Іонов І. Цивілізаційна самоідентифікація... – С.181.

²⁴ Кондаков І. Динаміка цивілізаційної ідентичності Росії // Искусство и цивилизационная идентичность. – С.212.

²⁵ Там же. – С.211.

замкнутий світ однієї локальної цивілізації цінностей та норм чужої цивілізації) та «внутрішню», що реалізується через «смуту» – стан соціокультурної невизначеності²⁶. І.Яковенко звертає увагу на те, що у свідомості зрілої людини наявний цілий пакет ідентичностей, пропонуючи розрізняти «менш значимі» (факультативні, приватні, тимчасові) та «базові», до котрих він відносить професійну, ідеологічну, громадянську, національну й, власне, цивілізаційну²⁷.

Важливо підкреслити, що кожна людина – носій декількох різновидів колективної ідентичності (цивілізаційна, релігійна, національна, соціальна, професійна, гендерна, географічна тощо). Звідси цивілізаційна ідентичність здатна найрізноманітнішими способами поєднуватись із зазначеними інтерпретативними спільнотами. Так, носій слов'янської цивілізаційної ідентичності може бути українофілом, малоросом чи рософілом у сенсі національної ідентичності; так само він може бути буковинцем, галичанином або наддніпрянцем у сенсі регіональної ідентичності. Процес конструювання власної ідентичності полягає у прийнятті чи відкиданні людиною елементів ідентичності різних груп, до яких вона прагне долучитися²⁸. Поставивши у центр історіографічного дослідження саме цивілізаційну ідентичність, дослідникові варто торкатися інших форм колективної ідентичності (насамперед національної, культурної та релігійної) лише тією мірою, наскільки вони здатні увиразнити генезу цивілізаційної тожсамості.

Фахівці констатують два способи взаємодії цивілізаційної та національної ідентичності – взаємоконкуренція та взаємодоповнення. Так, О.Гнатюк пише: «Українська тожсамість теж може прилягати до європейської або протиставляти їй себе»²⁹. Цікавою видається думка М.Гібернау стосовно цього співвідношення, який трактує європейську ідентичність на етапі її зародження «неемоційною» ідентичністю, на противагу «могутнім й емоційно наснаженим» національним ідентичностям³⁰. Важливе для нас зауваження дослідниками того факту, що ідентичність не є сталою, вона змінюється у просторі й часі³¹.

Візьмемо до уваги акцент на тому, що необхідно розрізняти поняття «ідентичність» та «ідентифікація». Перше – це результат, відстоювання і захист себе; друге – пристосування, процес постійного вибору, прийняття норм, традицій, установок³². Якщо поняття «ідентичність» виступає ознакою соціального об'єкта, то «ідентифікацію» слід розуміти як «процес емоційно-психологічного самоототожнення індивіда із соціальною групою», зокрема з цивілізацією³³. Ідентифікацію розглядають як «дію встановлення ідентичності»³⁴. П.Гнатенко та В.Павленко трактують поняття «ідентифікація» у трьох ракурсах: як

²⁶ Там же. – С.225–229.

²⁷ Яковенко І. Искусство и базовые идентичности // Там же. – С.403–404.

²⁸ Гнатюк О. Прощання з імперією... – С.51.

²⁹ Там само. – С.71.

³⁰ Гібернау М. Про європейську ідентичність // *Її ж.* Ідентичність націй. – К., 2012. – С.154.

³¹ Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу: Дис. ... д-ра філос. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – С.15.

³² Кондаков І.В., Соколов К.Б., Хренов Н.А. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху... – С.45.

³³ Соціологія: терміни, поняття, персоналії / В.М.Піча, Ю.В.Піча, Н.М.Хома. – К., 2002. – С.139.

³⁴ Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація... – С.17.

механізм міжособистісного сприйняття (поряд із рефлексією та стереотипізацією); як центральний елемент самосвідомості (тобто самоідентифікація); як показник рівня розвитку групи, що діагностує її згуртованість та ціннісно-орієнтаційну єдність (тобто як колективна ідентифікація)³⁵. Звідси випливає що цивілізаційна ідентичність (як ознака) – результат цивілізаційної ідентифікації (як перманентного процесу). Ідентичність не можна розглядати як статичну даність, поза процесом її утворення. При вивченні ідентичності не слід зводити її до самодетермінації, самокатегоризації, адже у процесі її формування беруть участь інші люди³⁶.

У структурі цивілізаційної ідентичності одним із найважливіших компонентів виступає історична пам'ять³⁷. І.Іонов звертає увагу на складний соціокультурний і міждисциплінарний характер цивілізаційних уявлень, в яких він бачить синтез

«фіксованих соціологічними дослідженнями способів самоідентифікації; реконструйовані форми історичної свідомості; суспільні проекти, цінності та ідеали; вірування й теоретичні знання про сенс історії; філософські, соціологічні, культурологічні знання про оточуючий світ (як світ локальних цивілізацій); історичні описи минулого інших цивілізацій»³⁸.

Складність і різноплановість цивілізаційної ідентичності можна проілюструвати конкретним прикладом європейської ідентичності, яка, за словами О.Джеджори, виросла зі сплаву релігійної традиції й консерватизму давнього юдейства, філософської широти та сміливості думки давніх греків, римського організаційного таланту і практичності³⁹.

У своїх інтерпретаціях ми не претендуємо ані на новизну в дефініціях, ані на встановлення правильності/хибності тих чи інших визначень і підходів. Наше завдання – з'ясувати їх методологічну придатність для аналізу українського історіографічного процесу. Таким чином, під «цивілізаційною ідентичністю» в рамках історіографічних досліджень розуміємо спосіб самоототожнення істориками себе та своєї національної історії з образом однієї із цивілізацій і протиставлення його іншим цивілізаційними образами як «чужим» або «ворожим». «Цивілізаційною ідентифікацією» ми означаємо сам процес «включення» національної історії в образ «своєї» цивілізації й одночасне «виключення» та «іншування» образів «чужих» цивілізацій. «Цивілізаційну ідентичність» істориків вважаємо доцільним розглядати не як самодостатнє явище, а найвищий щабель в ієрархії колективних ідентичностей. У структурі світогляду історика пропонуємо виділяти, на підставі принципу географічно-просторового масштабу, своєрідну ієрархію базових колективних ідентичностей:

³⁵ Гнатенко П.И., Павленко В.М. Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999. – С.3–4.

³⁶ Там же. – С.16.

³⁷ Кондаков И.В., Соколов К.Б., Хренов Н.А. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху... – С.93.

³⁸ Ионов И.Н. Цивилизационное сознание и историческое знание... – С.33.

³⁹ Джеджора О. Історія європейської цивілізації. – Ч.1: До кінця XVIII ст. – Л., 1999. – С.4.

регіональна (наддніпрянська, галицька, слобожанська); національна (українська, малоросійська, россофільська); цивілізаційна (слов'янська, європейська). Тобто цивілізаційна ідентичність у цій ієрархії виступає ступенем найбільшого масштабу. Наголошуємо, що проблематичним у запропонованій нами ієрархічній системі є виділення ще одного, вищого, рівня ідентичності, котрий можна означити як «надцивілізаційний» або «макрорегіональний» (східний, західний). Проблематичність цього рівня ідентифікації полягає в тому, що в деяких дослідників ці поняття ототожнювалися з образом однієї цивілізації (Схід = Росія або мусульманський світ; Захід = Європа), а в інших – у зміст цих понять могли включатися декілька цивілізаційних образів (Схід = Росія + мусульманський світ + кочовий Степ). Чіткіше ця ієрархія проглядається у формі таблиці.

**Ієрархія колективних ідентичностей
(за принципом географічно-просторового масштабу)**

Рівень ідентичності	Форми прояву
Регіональний	Наддніпрянська, слобожанська, галицька, буковинська, волинська, подільська
Національний	Українська (українофільська), малоросійська, россофільська, москвофільська, полонофільська
Цивілізаційний	Слов'янська (слов'янський світ), православна, панросійська (східнослов'янська, російський світ, «свята Русь»), європейська (католицький, латинський світ, Захід = Європа)
Макрорегіональний (надцивілізаційний)	Східна, західна

Аналіз цивілізаційної ідентичності полягає у з'ясуванні широкого кола питань: як конструювали історики свою цивілізаційну ідентичність; як легітимізували «свою» й знецінювали «чужу» форми цивілізаційної ідентичності; до яких ідей, міфів і символів апелювали при цьому; з якими соціокультурними явищами/фактами ототожнювали свій цивілізаційний образ, а від яких – дистанціювалися; як співвідносилися цивілізаційна ідентичність з іншими формами колективних ідентичностей істориків?

Цивілізаційна, як і будь-яка інша колективна ідентичність, формується, поширюється та виражається через дискурси. Нагадаємо, що це поняття у соціології розглядають як різновид мовної комунікації, котра досягається в обговоренні, зіставленні й обґрунтуванні різних думок, програм, позицій взаємодіючих соціальних суб'єктів⁴⁰. Дискурс розуміють як текст, що промовляє «для когось» і створений «кимось»⁴¹. В інтерпретації М.Фуко дискурс виступає актом виявлення влади, накидання своєї волі чи панівного становища, або

⁴⁰ Соціологія: терміни, поняття, персоналії. – С.88.

⁴¹ Політична наука: категорії, поняття і терміни: Словник / За ред. Б.Кухти. – Л., 2003. – С.129.

навпаки – актом опору чиемусь пануванню⁴². О.Гнатюк стверджує, що тожсамість інтелектуали

«конструюють, поширюють, або піддають під сумнів через дискурси, що їх розуміють як припущення, твердження та способи аналізу, за допомогою яких індивід надає сенс суспільному життю. Дискурс, як і кожне суспільно обумовлене відображення світу, є не пасивним віддзеркаленням наявної реальності, а активним конструюванням та зображенням світу»⁴³.

Дискурс ідентичності є феноменом модерної епохи та проявом індивідуалізму, адже в домодерному чи традиційному суспільстві людина не схильна ставити питання: «Хто я?», «До чого належу?». Саму категорію «цивілізація» доречно розглядати як дискурс, тобто спосіб описувати, аналізувати, класифікувати країни, культури, народи. В українській історичній думці можна вести мову насамперед про «слов'янський» та «європейський» цивілізаційні дискурси.

Ще одним проблемним аспектом запропонованого тут дослідницького викладу є співвідношення понять «цивілізаційна» та «просторова ідентичність». Уважаємо, що останнім слід окреслювати співвіднесення істориками себе з реальними або уявними географічно-просторовими утвореннями різних масштабів. Зрозуміло, що історик власну просторову ідентичність чи уявлення проектує на історичне минуле у своїх текстах; тому історичні події та явища у відповідності до просторових уявлень знаходять географічну «прописку» на ментальній мапі історика. Просторова ідентичність українських істориків може бути, наприклад, західною або східною, північною або південною. Поняття «цивілізаційна ідентичність» вважаємо ширшим, ніж «просторова ідентичність», оскільки перше включає, окрім просторового компонента, ще й соціокультурну складову. Однак, якщо брати до уваги не ієрархічне співвідношення цих понять, а їх конкретне, змістово-прикладне наповнення, то може виявитися, що форма прояву просторової ідентичності (Схід) включає у себе декілька понять із ряду цивілізаційної ідентичності (Росія, кочовий Степ, мусульманський світ).

Не другорядною постає проблема конкретизації співвідношення понять «цивілізаційна» та «культурна ідентичність», оскільки доволі часто їх цілком ототожнюють або ж трактують взаємодоповнюючими. Так, у Б.Глотова «культурно-цивілізаційна ідентифікація» виступає основною робочою категорією⁴⁴. В.Гончаревський довів, що в українській науці має місце широкий спектр трактувань співвідношення понять «культура» та «цивілізація» – від повного ототожнення до цілковитого протиставлення⁴⁵. Це, зрештою, цілком закономірно з огляду на той факт, що ситуація з науковим дефініціюванням культури ще більш складна, ніж цивілізації. Не вдаючись до деталізації цієї обширної

⁴² Гнатюк О. Прощання з імперією... – С.60.

⁴³ Там само. – С.59.

⁴⁴ Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація... – С.2–7.

⁴⁵ Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії... – С.153.

наукової дискусії, ми дотримуємось погляду, що «цивілізаційна ідентичність» і «культурна ідентичність» – нетотожні, хоча дуже тісно пов'язані між собою поняття. Зміст першого – ширший, адже він включає у себе географічно-просторовий, політичний, економічний компоненти, які не входять до обсягу поняття «культура». З іншого боку, оскільки культура для багатьох мислителів поставала основним критерієм для виділення цивілізацій, є підстави трактувати культурну ідентичність як основний компонент цивілізаційної ідентичності. Ураховуючи тісний взаємозв'язок цих двох понять, можемо розглядати їх як взаємодоповнюючі.

Вагомим чинником поширення категорії «цивілізаційна ідентичність» в українському інтелектуальному просторі став геополітичний фактор. Перед політичною та науковою елітою, громадськістю нашої держави постала непроста дилема геополітичного й культурно-цивілізаційного вибору у системі просторових координат Схід – Захід, а якщо конкретніше – між Росією та Європою. Ця проблема вирішувалась (і вирішується по сьогодні) далеко не одноставно, що дає підстави констатувати навіть цивілізаційний «розлам», «розірваність» України. У цьому процесі кожна з позицій прагнула (і прагне) як доказову базу мати переконливу наукову легітимізацію. Тому потреба студій у царині цивілізаційної ідентичності спонукала фахівців звертатися до цивілізаційного підходу. Чимало українських філософів, історіософів, істориків, культурологів, політологів почали застосовувати це поняття як прикладну робочу категорію для визначення місця нашої країни у цивілізаційній структурі світу.

У сучасній вітчизняній історіографічній ситуації склався стан, коли однією з визначальних ознак нормативної історіографії стала євроінтеграційна парадигма⁴⁶. Вона передбачає тезу про європейську цивілізаційну, культурну, політичну ідентичність України та інтерпретацію її історичного минулого як складової саме європейського історичного процесу. Євроінтеграційна парадигма українських істориків обумовлена як зовнішньополітичним курсом держави, так і суб'єктивними прагненнями й симпатіями переважаючої частини інтелектуальної еліти. Багато хто з українських істориків свідомо чи неусвідомлено здійснює наукову легітимізацію зовнішньої політики своєї держави, беззастережно стверджуючи про європейську ідентичність України. В їхніх працях першопричиною у процесі культурно-цивілізаційної самоідентифікації виступає прагнення будь-що цивілізаційно відмежуватися як від колишнього СРСР, так і від теперішньої Росії. Тож наукові пошуки української цивілізаційної ідентичності іноді не позбавлені суб'єктивної тенденційності, і є радше телеологічним «обґрунтуванням», фактологічним наповненням наперед заданої думки. Не останню роль у процесі утвердження євроінтеграційної парадигми відіграла також грантова політика західних наукових фондів, які не просто фінансують відповідні проекти, а й визначають їх ідейне, проблемно-тематичне, методологічне спрямування. За слухним зауваженням В.Гончаревського, ідея європейської ідентичності України претендує сьогодні на роль новітнього національного історичного міфу⁴⁷.

⁴⁶ Там само. – С.179.

⁴⁷ Там само. – С.151.

Попри цілковите переважання у сучасній українській історіографії євроінтеграційної парадигми, усе-таки мають місце й численні спроби історіографічно позиціонувати Україну складовою цивілізацій, котрі соціокультурно збігаються з Росією. Насамперед сюди відносимо твердження про належність нашої країни до «слов'янської», «східнослов'янської», «православної», «євразійської», «візантійської», «російської» («русской») цивілізацій. Звісно, тут проглядається вагомий вплив російської історичної думки. Проте навіть у таких інтерпретаціях українських авторів здебільшого саме Україна (а не Росія) постає цивілізаційним центром. Ця обставина дає підстави для твердження, що вітчизняна цивілізаційна думка не позбавлена оригінальності.

Таким чином, на основі здійсненого аналізу можемо стверджувати, що поняття «цивілізаційна ідентичність» сьогодні активно входить в український науковий простір, залишаючись при цьому методологічно невідрефлексованим. Провідною сферою артикулювання цієї категорії на сьогодні стали все-таки не наукові праці, а політичні дискурси. Незважаючи на те, що тенденції розвитку західної історичної науки цілком несприятливі для цивілізаційного підходу, соціально-політичні чинники (зокрема ідеологема «конфлікту цивілізацій», проблематичність геополітичного вибору між Європою та Росією, «цивілізаційний розкол» України тощо) мотивують пошук шляхів конкретизації, поглиблення та вдосконалення інструментарію цивілізаційного аналізу, вивчення всіх аспектів вітчизняної «цивілізаційної ідентичності». Ця обставина, очевидно, сприятиме подальшому студіюванню зазначеного феномену. У студіях з історії української історичної думки поняття «цивілізаційна ідентичність» має всі шанси стати популярною робочою категорією та об'єктом дослідження, адже воно відображає вагому сторону історичних та просторових уявлень українських істориків. Поглиблене вивчення цивілізаційної ідентичності вважаємо одним із перспективних напрямів історіографічних студіювань.

This paper investigates modern scientific interpretations of the category of “civilization identity” as a manifestation of collective identity. The specificity of the term use in foreign and Ukrainian science is analyzed. The correlation of civilization identity with other forms of collective identity is defined. The author explains research prospects of civilization identity in Ukrainian historiography.

Keywords: *civilization identity, collective identity, civilization, community, identification, Ukrainian historiography.*

